

УДК 37.013.42:[364.632:316.362]

НАСИЛЬСТВО ДІТЕЙ У СІМ'І ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Юрків Ярослава Ігорівна
м.Луганськ

У статті розкриваються поняття «насильство» та «домашнє насильство», види насильства над дітьми (фізичне, сексуальне, психічне (емоційне) насильство, нехтування потребами дитини), надаються характерні ознаки різних видів насильства у дитини і особливості поведінки батьків по відношенню до дитини під час здійснення насильства; аналізуються основні підходи до пояснення причин насильства над дітьми, а також пропонуються шляхи профілактики цього явища. В статті також надаються основні нормативні документи, які гарантують захист прав дитини від різних форм насильства.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, профілактика.

Одна з гострих проблем, які постають перед сучасним українським суспільством це проявів насильства в сім'ї. У підсвідомості людини поняття сім'ї асоціюється з тією територією, на якій відчуваєш себе комфортно і спокійно. Де панує любов і злагода, де можна сховатися від неприємностей, які оточують нас в суспільстві. Але це тільки в ідеальному випадку, кожна сім'я це загадка, де є заховані, а в гіршому випадку явні трагедії, де панує жорстокість, ненависть і насильство.

Насильство над дітьми в сім'ї дуже поширене явище в Україні і ця статистика доводить. Близько 30-40% всіх знущань, що відбувається в тому місці, де людина на перший погляд і не повинна захищатися, а саме в сім'ї [1, с. 45 – 55].

Проблема насильства дітей в сім'ї досліджується багатьма вченими, зокрема: теоретичні засади проблеми насильства над дітьми розглядають І. Зверева, Н. Максимова, К. Мілютіна; природу та наслідки сімейного насильства розкривають Т. Сафонова та Е. Цимбал. Пошук соціально-педагогічних умов, причин і факторів виникнення, виявлення та подолання сімейного насильства над дітьми досліджують такі вчені, як Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочеміровська та ін. Правові, соціальні, психологічні та ме-

дичні аспекти попередження насильства в сім'ї представлені в роботах В. Бондаровської, О. Кочеміровської, Г. Лактіонової, Ю. Онишко, Р. Хаар, Г. Христова та ін. Розробляють методичні рекомендації та корекційні програми для працівників соціальної сфери, використовуючи вітчизняний і світовий досвід, С. Буров, І. Дубиніна, В. Міленко, С. Мосієнко, Ю. Онишко, Л. Сміслова, М. Ясиновська та ін.

На нашу думку, проблема сімейного насильства над дітьми є гострою та актуальною в сучасному суспільстві, але при аналізі літератури та наукових праць можна визначити, що вона є не достатньо розробленою та дослідженою у соціально-педагогічній літературі. Саме тому, метою нашої статті є розкрити сутність насильства дітей у сім'ї як соціально-педагогічну проблему.

Відомий польський спеціаліст із попередження домашнього насилля Л. Аларкон, дає таке визначення поняттю насилля – це дії, які чиняться однією (або декількома) особами й характеризуються такими ознаками:

- здійснюються свідомо, спрямовані на досягнення певної мети;
- завдають шкоду (фізичну, моральну, матеріальну тощо) іншій особі;
- порушують права й свободи людини;
- той, хто здійснює насилля, має значні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо), це унеможлиблює ефективний захист жертви насилля [2; 3].

Часто насилля – не окремий акт, а тривалий процес, при якому встановлюється специфічна система взаємин між насильником і жертвою насилля. Як правило, так трапляється, коли насильник і жертва члени однієї сім'ї, одного колективу (формального чи неформального).

Домашнє насилля – це певні свідомі дії одного члена сім'ї стосовно іншого, якщо ці дії порушують конституційні права й свободи члена сім'ї як громадянина та завдають шкоду його фізичному, психічному або аморальному здоров'ю, а також розвитку

дитини [3, с. 14].

Розрізняють чотири основні форми жорстокого поводження з дітьми: фізичне, сексуальне, психічне насильство, нехтування основними потребами дитини (моральна жорстокість).

1. *Фізичне насильство* – це навмисне нанесення фізичної шкоди дитині батьками або особами, що їх заміщають, яке може призвести до смерті дитини, а також серйозним (що потребують медичної допомоги) порушенням здоров'я (фізичного та/або психічного), або до відставання в розвитку.

Характерні ознаки фізичного насильства у дитини: множинні специфічні ушкодження (відбитки пальців, ремня, сигаретний опік, крововилив в очне яблуко, ділянки облісіння на голові, вибиті або розхитані зуби, розриви і порізи у роті, пошкодження кінцівок і внутрішніх органів); затримка фізичного розвитку; ознаки поганого догляду (гігієнічна занедбаність, неохайний зовнішній вигляд, висип); пасивне реагування на біль, прагнення приховати причину ушкоджень і травм; побоювання йти додому; відсутність друзів, небажання спілкуватися з однолітками, дорослими; лякливе ставлення до зауважень, критики, негативізм, агресивність; надмірна поступливість; брехливість, злодійство, жорстоке поводження з тваринами; вживання алкоголю, наркотиків, суїцидальні спроби.

Особливості поведінки батьків або опікунів, які застосовують фізичне насильство по відношенню до дитини: суперечливі, плутані пояснення причин травм у дитини чи відмова дати пояснення; пізні звернення за медичною допомогою (іноді ініціативу звернутися за допомогою виявляють сторонні особи); перекладання відповідальності за травму на саму дитину; неадекватна реакція батьків на тяжкість пошкоджень; неухважність, холодність до дитини; байдужість до долі дитини; занепокоєння, головним чином, власними проблемами; розповіді про те, як їх карали у дитинстві [4, с. 23 – 24].

2. *Сексуальне насильство* – залучення дитини з її згоди або без неї в сексуальні дії з дорослими для отримання останніми задоволення, або вигоди. Згода дитини на сексуальний контакт не дає підстав вважати його ненасильницьким, оскільки дитина не володіє свободою волі і не може передбачити всі негативні для себе наслідки.

Можливі ознаки сексуального насильства: характерні пошкодження (генітальної, анальної або оральної області, пошкодження шкіри грудей або стегон); захворювання, що передаються статевим шляхом; вагітність; повторні або хронічні інфекції сечостатевої системи, вагінальні або анальні кровотечі; різкі зміни ваги (втрата або збільшення); замкнутість, прагнення уникати будь-яких фізичних контактів, страхи, погіршення взаємин з однолітками; зміна рольової поведінки (бере на себе функції батьків у грі, спілкуванні або проявляє регресивну поведінку, тобто форми поведінки, характерні для дітей молодшого віку); невластива за віком, сексуально забавлена поведінка; прагнення повністю закрити тіло одягом, навіть якщо в цьому немає необхідності; скарги на болі в животі; нічні кошмари; «безпричинні» нервово-психічні розлади, депресії, низька самооцінка, суїцидальні спроби або висловлювання, вживання алкоголю або наркотиків, безладні статеві зв'язки [4,

с. 24 – 25].

3. *Психічне (емоційне) насильство* – періодичний, тривалий чи постійний психічний вплив на дитину, гальмує розвиток особистості і призводить до формування патологічних рис характеру.

Форми психологічного насильства: відкрите неприйняття і постійна критика дитини; погрози на адресу дитини, які проявляються в словесній формі; зауваження, висловлені в образливій формі, що принижують гідність дитини; навмисна фізична або соціальна ізоляція дитини; пред'явлення до дитини вимог, що не відповідають її віку і можливостям; брехня і невиконання обіцянок з боку дорослих, порушення довіри дитини; грубий психічний вплив, що викликає у дитини психічну травму.

Ознаки психічного (емоційного) насильства: затримка фізичного і розумового розвитку; наявність різних соматичних захворювань (різка втрата маси тіла, ожиріння, виразка шлунка, шкірні захворювання, алергічні реакції); нервові тики, енурез, порушення апетиту; занепокоєння або тривожність, порушення сну, довгостроково зберігається пригнічений стан; схильність до самоти, труднощі у встановленні контактів з дорослими, однолітками, низька самооцінка; агресивність або надмірна поступливість; низька успішність.

Особливості поведінки дорослих, що дозволяють запідозрити психологічне насильство по відношенню до дитини: публічні образи, звинувачення або приниження дитини; відмова від втіхи, коли вона перелякана або пригнічена; критичне ставлення до дитини; негативна характеристика дитини; ототожнення дитини з нелюбом або ненависним родичем; перекладання на дитину відповідальності за власні невдачі; відкрите визнання нелюбові до дитини [4, с. 25 – 26].

4. *Нехтування потребами дитини* – відсутність з боку батьків або осіб, які їх заміняють, елементарної турботи про дитину, в результаті чого порушується її емоційний стан і з'являється загроза її здоров'ю або розвитку.

До нехтування елементарними потребами дитини належать: відсутність адекватного віку і потребам дитини харчування, одягу, житла, освіти, медичної допомоги (включаючи відмову від лікування дитини); відсутність належної уваги і турботи, в результаті чого дитина може стати жертвою насильства, нещасного випадку, залученим до вживання алкоголю, психоактивних речовин, у вчинення злочинних дій.

Можливі ознаки зневаги потребами дитини: низький зріст або відставання у фізичному розвитку; недостатня для віку дитини маса тіла, збільшується при регулярному, достатньому харчуванні (наприклад, під час перебування у лікарні); затримка мовного і моторного розвитку, яка усувається при зміні ситуації і при турботі про дитину; повторювані випадки травм або отруєнь; уповільнені хронічні та/або часті інфекційні захворювання; гігієнічна занедбаність; втомлений, сонний вигляд дитини; постійний голод і/або спрага, крадіжка їжі; прагнення будь-якими засобами привернути до себе увагу дорослих; пригнічений настрій, апатичність, низька самооцінка; агресивна та/або імпульсивна поведінка; прояви девіантної поведінки, аж до вандалізму; порушення соціальних контактів; не відповідне віком поведінку;

труднощі в навчанні, часті пропуски навчальних занять [4, с. 26 – 27].

Найчастіше діти, які зазнають жорстокого поводження, ні з ким не діляться своїми переживаннями. Але дорослий (вихователь, учитель, соціальний педагог, будь-яка людина з оточення дитини) за переліченими ознаками може припустити, що дитина піддається насильству.

У даний час не існує єдиної думки про першопричину домашнього насильства. Було висунуто безліч мікро- і макротеорій – від наявності психічних порушень у суб'єкта насильства до впливу соціально-культурних цінностей і соціальної організації [5, с. 108]. Основні суперечки розгорнулися між послідовниками психологічних теорій і тими, хто вірить в соціальну причинність. Психологи виявили, що на збільшення кількості випадків насильства впливають розчарування, агресивність, невміння керувати інстинктами, алкоголізм і психопатія. Прихильники теорії соціальної причинності сконцентрували свою увагу на культурних нормах, що провокують жорстоке поводження, на патріархальній соціальній структурі, де домінує роль чоловіків.

В роботі І. Алексеевої та І. Новосельського виділяються кілька основних підходів до пояснення причин насильства над дітьми:

- *медико-психологічний або психіатричний підхід* розглядає жорстоке поводження з дитиною, виходячи з особистісних особливостей і сімейної історії батьків. Жоден психіатричний синдром не виявив специфічного зв'язку з дитячим досвідом насильницького поводження. Фактор ризику розвитку великої кількості різних проблем у дітей може проявитися і на пізній стадії їх соціалізації;
- *соціологічний підхід* включає роль соціально-економічних чинників, що впливають на насильство в сім'ї, а саме бідність, безробіття, незадоволеність собою і життям в цілому тощо;
- *ситуаційний підхід* полягає в особливостях поведінки дитини в мікросередовищі, невідповідність її очікуванням батьків, порушення стосунків у сім'ї тощо [6, с. 24].

Як вважає Т. Шипунова, причини жорстокого поводження з дітьми в сім'ї слід розглядати в чотирьох контекстах:

1. *Соціокультурний контекст* передбачає аналіз класової структури суспільства та економічного стану окремих класів (умови проживання, робота/безробіття, добробут/ситуація бідності). В даному випадку слід враховувати специфічні для кожного суспільства установки і ставлення до насильства, взаємовідносини між поколіннями і статтю, ролями батьків і дітей, формальні та неформальні соціальні мережі та ін.

2. *Сімейний контекст* включає в себе аналіз змін структури сім'ї (зниження рівня народжуваності, плюралізм форм шлюбу і сім'ї, збільшення кількості розлучень і розриву відносин), специфічну структуру відносин та їх динаміку (велика кількість конфліктних ситуацій між поколіннями, неадекватний розподіл влади, двозначні області взаємовідносин, колізії між подружжям, зміна ролей батьків і дітей), фрагментарність сімейних відносин, а також часті нововведення і зміни законодавчої основи і соціальної обстановки. В даному контексті жорстоке поводження з дітьми в сім'ї детермінується стресами батьків,

сварки між подружжям, дратівливістю і нервозністю батька і матері. При цьому дитина переймає модель вирішення конфліктів і засвоює зразки поведінки в складній ситуації, що в подальшому веде до зростання неслухняності дитини і застосування щодо неї все більш жорстких форм «упокорення».

3. *Індивідуальний контекст* батьків спирається на запропоноване розуміння сили і слабкості, що включає в себе: уявлення батьків про здоровий спосіб життя, специфічний погляд на власний досвід дитинства, рівень самооцінки і самоконтролю, уявлення про виховання і виховні методи, ступінь пристосування до фрустрацій і здатність боротися зі стресами. При розгляді індивідуального контексту дітей слід врахувати той факт, що діти – це не тільки об'єкти впливу інших, але й самі є діючими особами в управлінні діями власних батьків як агентів інтеракції. Дитина не володіє достатніми знаннями і повноваженнями, що дозволяють повністю контролювати ситуацію. З даної позиції насильство над дітьми виражається за допомогою влади батьків і в цілому дорослого світу.

4. *Кризовий контекст* передбачає вивчення дефіциту коштів для встановлення і підтримки безконфліктної ситуації в сім'ї, також навантажень, викликаних соціальними змінами, зниження опірності батьків у кризових ситуаціях, компетентності дорослих людей у вирішенні конфліктів та зміни власних подань про підростаюче покоління в процесі їх соціалізації [7].

Факти жорстокого поводження з дітьми та їх експлуатації відомі давно, упродовж тривалого часу ніхто не займався пошуком підтверджень наслідків цих явищ, згубних для фізичного та психічного здоров'я дитини. Майже до кінця XIX ст. переважаючою залишається позиція, згідно з якою діти є власністю, «майном» батьків, що володіють абсолютним контролем над їх життям.

Першим міжнародним документом, в якому ставилася проблема прав дитини, була Женевська декларація 1923 року, спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання, захист [3].

Важливим документом щодо захисту дітей стала прийнята 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН Загальна декларація прав людини. У ній перше зафіксовано основи захисту прав дітей. Свій розвиток Декларація отримала в пактах прав людини, що гарантували рівні права всім дітям і забезпечення їх основних соціальних потреб.

Головним документом сучасності, який регулює законодавство щодо насильства над дітьми на міжнародному рівні, є Конвенція ООН про права дитини, що була прийнята у 1989 році. У конвенції були сформульовані наступні міжнародні норми з питань насильства над дітьми та відсутності турботи про них. Конвенція ООН про права дитини зобов'язує держави, які ратифікували цей документ, уживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітницьких заходів щодо захисту дитини від усіх форм фізичного, психічного насильства, образи чи зловживання, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації.

Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права

дитини у 1991 році та внесла відповідні зміни до національного законодавства згідно з тими міжнародними стандартами, які зазначені у цьому документі.

Право дітей в Україні на захист від усіх форм насильства гарантується статтями 28, 57 Конституцією України, відповідно до яких ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Значним кроком України уперед, який визначив проблему забезпечення прав дітей, відповідних умов і механізмів для їх гармонійного розвитку загальнонаціональним пріоритетом, став Закон України «Про охорону дитинства», який узаконив засади державної політики у сфері дитинства [8].

Правові й організаційні основи попередження насильства в сім'ї, а також органи та установи, на які покладається здійснення заходів із попередження такого явища, визначається Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», прийнятий у 2001 році.

Таким чином, держава законодавчо забезпечує захист дітей від:

- усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;
- втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психotropних речовин;
- залучення до екстремістських релігійних психокультурних угруповань і течій, використання їх для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо.

Міжнародні експерти визначають наступні форми запобіжних заходів проти насильства над дітьми: первинні, вторинні й третинні.

Первинні засоби запобігання насильству над дітьми – дії, спрямовані на інформування громадськості щодо наслідків жорстокого поводження з дітьми та зміну поведінки стосовно виховання дітей. Приклади таких дій є інформаційні кампанії щодо підвищення громадської свідомості, які проводяться як державними, так і недержавними організаціями.

Зазвичай, первинні засоби запобігання насильства включають у себе наступну діяльність: відвідування працівниками соціальної служби та служби охорони сім'ї; здійснення навчальних програм з усвідомленого батьківства та розвитку дитини; функціонування телефонних ліній допомоги; консультування у програмних центрах тощо [9].

Фахівці соціальної сфери (соціальні педагоги,

психологи, представники громадських організацій тощо) виконують важливу роль в організації первинних профілактичних заходів щодо жорстокого поводження з дітьми, особливо у проведенні навчання для батьків. Тема усвідомленого батьківства піднімається багатьма громадськими організаціями, проводяться тренінги, семінари для батьків щодо основ батьківської компетентності, особливостей розвитку дитини раннього віку, реалізація прав дитини в сім'ї, виховання дітей на основі здорового глузду тощо.

З метою запобігання жорстокого поводження з дітьми та захисту їх від різних форм насильства на місцевих рівнях створюються та розповсюджуються інформаційні матеріали, що містять список інституцій та організацій, покликаних надавати допомогу дітям, перелік органів внутрішніх справ, куди можна звернутися з приводу вчинення насильства.

Вторинними засобами запобігання насильству над дітьми є спеціалізовані послуги сім'ям, які потребують додаткової допомоги, шляхом визначення «факторів ризику» у ставленні до дитини. Соціальному педагогу в даному випадку необхідно пам'ятати, що не всі сім'ї, з якими пов'язані «фактори ризику», матимуть випадки поганого ставлення до дитини.

При проведенні відбору сім'ї для втручання необхідно враховувати наступні фактори: батьківське сприйняття дитини, батьківську позицію щодо дитини, індикатори формування прив'язаності, якість батьківства.

Третинні засоби запобігання насильству над дитиною – це надання послуг дітям і сім'ям, які вже зазнали насильства чи відчули прояви нехтування їх правами. Відповідне (реакційне) стеження та виявлення випадків насильства чи нехтування дітьми приводить до втручання у сім'ю з метою припинення поганого ставлення та попередження його в майбутньому. Цей вид діяльності є необхідним навіть за наявності первинних та вторинних запобіжних заходів [10].

В Україні з дітьми, які потерпіли від жорстокого поводження, насильства працюють центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які створюють притулки для жінок з дітьми, що постраждали від насильства.

Таким чином, можна зробити висновок, що насильство в сім'ї – це певні свідомі дії одного члена сім'ї стосовно іншого, які несуть негативні наслідки. На сучасному етапі розвитку суспільства ця проблема є гострою, актуальною і потребує ефективних шляхів подолання. В Україні держава гарантує захист прав дітей забезпечуючи їх за допомогою нормативних документів. Тому подальшого дослідження потребують розробка новітніх прикладних соціально-психолого-педагогічних технологій допомоги дітям, які зазнали насильства в сім'ї.

Література та джерела

1. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю / І. М. Трубавіна. – К. : ДЦССМ, 2002. – 216 с.
2. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л. Соціально-психологічний аспект проблем насильства / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна. – К. : Либідь, 2003. – 337 с.
3. Шаргородська С. Насилля в сім'ї: види, наслідки, шляхи подолання / С. Шаргородська // Соціальний педагог. – 2007. – №2. – С. 14 – 16.
4. Крылова Т., Струкова М. Робота соціального педагога с семьей группы риска / Т. Крылова, М. Струкова // Социальная педагогика. – 2009. – № 4. – С. 23 – 29.
5. Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т 2.: Пер. с англ. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1994. – 498 с.
6. Алексеева И. А., Новосельский И. Г. Жестокое обращение с ребенком. Причины. Последствия. Помощь / И. А. Алексеева,

- И. Г. Новосельский. – М. : Генезис, 2005. – 256 с.
7. Шипунова Т.В. Жестокое обращение с детьми в семье: определение, генезис, перспективы исследований / Т. В. Шипунова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.narcom.ru/publ/info/324>. – Загол. з екрану. – Мова рос.
8. Державна доповідь про становище дітей в Україні: за підсумками 2002 року. – К. : ДЦССДМ, 2003. – 231 с.
9. Бондаровська В. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству / В. Бондаровська. – К. : Логос, 1999. – 60 с.
10. Алексеева Л. С. Технологии работы с детьми, пострадавшими от семейного насилия / Л. С. Алексеева. – М. : Академия, 2001. – 203 с.

В статье раскрываются понятия «насилие» и «домашнее насилие», виды насилия над детьми (физическое, сексуальное, психическое (эмоциональное) насилие, пренебрежение потребностями ребенка); перечислены характерные признаки различных видов насилия ребенка и особенности поведения родителей по отношению к ребенку во время совершения насилия; анализируются основные подходы к объяснению причин насилия над детьми, а также предлагаются пути профилактики этого явления. В статье также приводятся основные нормативные документы, которые гарантируют защиту прав ребенка от различных форм насилия.

Ключевые слова: насилие, домашнее насилие, профилактика.

In the article the concept of «violence» and «domestic violence», the types of child abuse (physical, sexual, mental (emotional) abuse, neglect of the needs of the child), are characteristic features of different types of violence in child and behaviours of parents towards the child at the time of committing violence; an analysis of the main approaches to explaining the causes of violence against children, and suggests ways of preventing this phenomenon. The article also contains the key regulatory documents, which guarantee the protection of the rights of the child from various forms of violence.

Key words: violence, domestic violence, prevention.